

XALÍQTÍ ÚYRENIWDÍŇ TARIYXÍY-GEOGRAFIYALÍQ DEREKLERI

G.B.Utepova – geografiya ilimleriniń doktori, docent

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámeletlik pedagogikalıq institutı

Tayanch soʻzlar: oykumenalar, eng qadimgi insonlar, Homo Sapiens, aholishunoslik tashkiloti, monocentrizm, policentrizm, demografik oʻtish.

Ключевые слова: ойкуменас, древнейшие люди, Homo Sapiens, демографическая организация, моноцентризм, полицентризм, демографический переход.

Key words: oikumenas, ancient people, Homo Sapiens, demographic organization, monocentrism, polycentrism, demographic transition.

Xalıqtı úyreniwshi ilimpazlar arasında planetamızda insaniyattıń payda bolıw dáwirini haqqında hár qıylı kóz-qaraslar orın alǵan. Kópshilik antropolog ilimpazlar pikirine qaraǵanda planetamızda bunnan 5-7 million jıl aldın insaniyattıń eń dáslepki ata-babaları (avstrolopetikler) Afrika hám Aziyanıń tropik hám ekvatorial zonalarında jasaǵanlıǵı, 2-3 million jıl ilgeri bolsa avstralopetiklerden keyingi áyyemgi insonlar arxantropolar qalıplesken hám olar shıǵıs Afrikada jasaǵan. Al 600-700 mın jıl aldın bolsa arxantropolar paleontropolarǵa olar óz nábwetinde pitekanthropolarǵa hám neandertallarǵa aylanǵan hám olar Qubla- Shıǵıs hám Qubla-Batis Aziyaǵa tarqalǵan. Nátiyjede, bunnan shama menen 40-50 mın jıl ilgeri insonlardıń sanalı (Homo Sapiens) ata - babası qalıplesken.

Sanalı insonnıń payda bolıwı mezolit dáwirine tuwra keledi. Xalıq sanı haqqındaǵı dáslepki maǵlıwmatlar eramızdan aldınǵı dáwirge tiyisli bolıp, bul dáwirde jer sharında bar-joǵı bir neshe júz mın adam jasaǵan. Anıq maǵlıwmatlar boyınsha qaraytuǵın bolsaq eramızdan 7 mın jıl aldın jer sharında 10 mlnǵa shamalas adam jasaǵan. Olar hár mın jıl shama menen 10-20% ten ǵana kóbeyip barǵan. Xalıqtıń bunday ásten kóbeyiwı xalıq arasında óliwshilik jaǵdaylarınń joqarılıǵı menen bahalanadı. Bul dáwirde óliwshiliktiń ulıwma koefficienti 50 promill hám onnan joqarı bolǵan. Ólim jaǵdayları balalar arasında kóbirek ushırasqan. Xalıq kóbirek tábiy apatlardan, ashlıqtan, jırtqısh haywanlardıń hújiminen, hár qıylı epidemiyalardan hám qawimler arasındaǵı tez-tez bolıp turatın urıslardan nabit bolǵan. Xalıqtıń ortasha ómir kóriw dáwiri 20-25 jıldan aspaǵan. Jámiyet rawajlanıwınıń dáslepki basqıshlarında jer júzi boyınsha xalıqtıń tábiyiy ósimi júdá tómén bolǵan.

Áyyemgi adamzattıń jasawı ushın ózlerine qolaylı, turaqlı hám waqıtsha jasaw orınları (Jer Orta teńizi jaǵalawları, Evropanıń qubla bólimleri, Afrika materiginıń arqa hám oraylıq bólimleri, Nil dár'yasınıń alapları, Mesopotamiya oypatlıǵı, Hindstan, Qıtay sıyaqlı mámleketlerdiń territoriyaları) eń birinshi oykumenalar esaplanadı.

Xalıq sanınıń ósimine qawimler jaylasqan mákanlardıń tábiyiy geografiyalıq ornı, suw resursları, qolaylı klimat sharayatlardı h.t.b óz tásirin tiygizgen. Hár qıylı tábiyiy apatshılıqlardan ayırım qawimler tolıq qırılıp ketken. Asirese, suwıq klimatlı, qısı uzaq dawam etiwshi territoriyalarda xalıq suwıqtan, ashlıqtan kóplep nabit bolǵan. Sol sebepli Evraziyanıń arqa bóleginde xalıq júdá siyrek jasaǵan. Amerika hám Avstraliya materiginde paleolit dáwiriniń aqırlarına shekem adamlar júdá az muǵdarda jasaǵan. Tábiyiy sharayattı inson jasaw ushın qolaylı, suw resursları mol territoriyalarda, yaǵnıy Jer Orta teńizi átiraplarında Arqa Amerikanıń qubla bólimlerinde hám Evraziya materiginıń qubla bólimlerinde bolsa xalıq aytarlıqtay tıǵız jasaǵan.

Insaniyat tariyında suwǵarmalı diyxanshılıqtıń rawajlanıwı azıq-awqattıń kóbeyiwı, xalıqtıń materiallıq turmis sharayatınıń biraz jaqsılanıwına alıp keldi. Jeke mülktiń payda bolıwı klasslıq jámiyetke tiykar saldı. Áyyemgi ulıwmalıq jámiyet dáwirinen keyin feodalistik óndiris qatnasıqları qalıplese basladı. Jer júzinde mádeniyat orayları payda boldı, xalıqqa medicinalıq xızmet kórsetiw áste aqırın rawajlanıw jolına tústi. Júz bergen social-ekonomikalıq ózgerisler xalıq arasında ólim jaǵdaylarınń

kemeyiwine, ortasha ómir kóriw múddetiniń biraz uzayıwına sebepshi boldı. Nátiyjede jer júzi xalıqtıń sanı kóbeye basladı. «Áyyemgi Mısırdá fraunlar dáwirinde 7 mln, Vaviloniyada bolsa 4-5 mln xalıq jasaǵanlıǵı bizge tariyxtan málim. Eramızdın basında jer júzi xalıq 200-300 mlndı quraǵan hám olardıń 50 mlnı Rim imperiyasında jasaǵan. Xalıqtıń jáne 40-50 mlnı bolsa Qıtay hám Hindistan territoriyalarında jasaǵan. Arqa-Batis Evropada bolsa xalıq júdá az -1 mln átirapında bolǵanlıǵı ayıladı» [4.7].

Birlesken Milletler Shólkemi (BMSH) “Xalıqtanıw shólkemi” tárepinen tómendegishe maǵlıwmatlar berilgen:

• 1 mlrd - 1804 -jıl	• 5 mlrd - 1987 -jıl
• 2 mlrd - 1927 -jıl	• 6 mlrd - 1999 -jıl
• 3 mlrd - 1960 -jıl	• 7 mlrd - 2011 -jıl
• 4 mlrd - 1974 -jıl	• 8 mlrd - 2022 -jıl

Jańa eranıń baslanıw dáwirinde jer sharı xalıq 200-300 mln adam bolǵan bolsa 1650- jılǵa kelip 0,5 mlrd adamǵa jetti. XIX ásirdeń basında jer sharı xalıq 1 mlrd adamnan astı. Jer sharı xalıqtıń 1 mlrd adamǵa jetiw ushın júdá uzaq waqıt kerek bolǵan bolsa, eki mlrd adamǵa jetiw ushın 123 jıl, úsh mlrd adamǵa jetiw ushın 33 jıl hám tórtinshi mlrd adamǵa jetiw ushın bolsa tek ǵana 14 jıl kerek boldı. Besinshi, altınshi, jetinshi hám segizinshi milliard adamǵa jetiw ushın 11-13 jıl waqıt kerek boldı. 2022-jılǵa jer júziniń xalıq 8 milliard adamǵa jet edi.

Birlesken Milletler Shólkemiń 2022-jılǵı maǵlıwmatlarına qaraǵanda xalıqtıń 59,5%i -Aziyada, 9,6%i -Evropada, 17,2%i -Afrikada, 4,8%i -GMDA mámleketlerine, 13,1%i -Amerika hám 0,5%i -Avstraliya hám Okeaniya dúń'ya bóleklerine tuwra keledi.

Jer júzinde adamnıń payda bolıwı hám tarqalıwı tuwralı ilimiy tartıslar elege shekem dawam etip kelmekte. Bul máselege eki túrli kóz-qaras bolıp, birinshisi: adamlardıń bir aymaqta yaǵnıy “homo sapiens” tiń bunnan 50 mın jıllar aldın áyyemgi gominidlerden (Jer Orta teńiziniń shıǵıs bólimi, Qubla Evropa, Arqa hám Shıǵıs Afrika hám Batis Aziyanı óz ishine alǵan úlken territoriyada) payda bolıp keyin ala jer júziniń hár qıylı kontinentlerine tarqalıp ketken (monocentrizm) degen pikirdi aytsa, ekinshisi adamlar jer júziniń bir neshe territoriyalarında (Afrika, Evropa, Aziyanıń bir neshe aymaqlarında) payda bolǵan (policentrizm) dep esaplaydı. Hár bir eki pikir ushında ózine tán dáliyller bar. Áyyemgi adamlardıń jasaw orınları (oykumenalar) barlıq kontinentlerden tabılǵan.

Jer júzine insaniyattıń tarqalıwı uzaq jıllar dawam etkenligi hám bul tarqalıwdıń quramalı geografiyalıq baǵdarlarǵa iye bolǵanlıǵın esapqa alatıwın bolsaq, bul jóneliste dawamlı izertlewler alıp barıwdı dawam ettiriw máselesi turadı. Jer júzi xalıqtıń áyyemgi jasaw orınlarınan tabılǵan buyımlarǵa qarap juwmaq shıǵaratıwın bolsaq, adamlar jer júzine úziksiz tarqalǵanlıǵına guwa bolamız.

Monocentrik teoriya boyınsha áyyemgi adamlar paleolit dáwiriniń aqırında Afrikadan Evropa hám Aziyaǵa onnan Bering buǵazı arqalı Amerikaǵa, Qubla - Shıǵıs Aziya arqalı Avstraliya hám Okeaniyaǵa tarqalǵan. Xalıqtıń tarqalıwı hám úziksiz kóship júriwine tiykarınan qolay tábiyiy sharayat hám azıq - awqat táshwishi májbúr etken. Jer júzinde adamlardıń kóbeyiwı, azıq - awqat tabıwdıń jańa usılları adamlardıń ózlerine maqul kelgen aymaqlarda turaqlı jaylasıwına sebep bolǵan. Eger áyyemgi dáwirlerdegi adamlardıń kóship júriwine joqarıdaǵı

kórsetilgen faktorlar sebep bolğan bolsa, adamshılıq jámiyeti rawajlanıwınıń keyingi basqışlarında jańasha kózqaraslar payda boldı.

Insaniyat tariyxınıń úlken dáwiri yaǵnıy neolit dáwirinen baslap xalıq sanı hám quramı dástúriy dep atalıwshı tip tásirinde qayta tolısqa. Xalıqtıń qayta tolısıwınıń bul tipi ekonomika hám oǵan tán sociallıq qatnasıqlar menen tikkeley baylanıslı edi. Bunda kóp balalı shańaraqlardıń sanın kóbeytiwge hárezet etiw, ásirese xojalıq jumıslarında ákege járdem beriwshi ul perzentler hám olardıń sanınıń kóp bolıwına júdá itibar qaratılǵan. Ata-ana shańaraqta 3-4 perzentke iye bolmaqshı bolsa, onda hayal usı muǵdardan 2-3 ese kóp baanı dúń'yaǵa keltiriw kerek bolǵan. Sebebi, náreste hám balalar óliminiń júdá joqarılıǵı tuwılǵan balalardıń yarımınan artıǵın joǵaltıwǵa alıp kelgen. Bir neshe mın jıllar dawamında, ólim dárejesiniń júdá joqarılıǵı hám xalıqtıń ósiminiń tómén bolıwı ob'ektiv sebeplerden biri edi.

Jámiyette materiallıq hám sanitar-gigienik sharayatlardıń qanaatlandırarsız awhalda ekenligi, ásirese tez-tezden takırlanıp turatıǵın ashılıq, tábiyiy apatlar hám hár qıylı epidemiyalar nátiyjesinde júz mınlaǵan adamlardıń qırılıp ketiwı sıyaqlı faktorlar óziniń keri tásirin kórsetken. Jer sharında bunday apatlar 200-400, 1300-1400 jıllar dawamında qara oba epidemiyasınıń tásirinde planeta óz xalıqnıń 1/4 bóleginen ajıraldı hám xalıq sanı keskin kemeydi. XI-XV ásirlerde jerjüzi xalıqnıń belgili bir bólegi monǵol-tatar, túrk urısları sebepli qırılıp ketken. Ásirese, bul urıslardan Shıǵıs hám Qubla-Shıǵıs Evropa mámleketleri xalıqı úlken jábir kórdi. Urıslar xalıqtıń tikkeley qırılıp ketiwine ǵana emes, ondaǵı óndiristiń toqtap qalıwı nátiyjesinde payda bolǵan ashırshılıq sebepli kóplegen insanlar nabit boldı. 1600-1650 jıllar aralıǵında xalıq sanı ulıwma óspedi. Xalıqtıń kórsetkishlerine uzaq dawam etken urıslar da júdá jaman tásir etti. XVIII ásirdegi urıslar 5,2 mln adamnıń ómirin alıp ketti. Eger dáslepki 500 jıl (1000-1500 jıllar) Jer júzi xalıqı 135 millionǵa kóbeygen bolsa, 1500-1750 jıllarda, yaǵnıy 250 jıl da bul kórsetkish 288 milliondı quradı, yaǵnıy xalıqtıń ósimi 2 esegge kóbeydi. XVIII ásirdegi ekinshi yarımınan baslap xalıqtıń ósimi jáne de tezlesti.

Adebiyatlar

1. Абдурахмонов Қ.Х. ва бошқалар Демография. Дарслик -Т.: «Иқтисодиёт», 2014.
2. Боярский А.Я., Валентей Д.И., Кваша А.Я. Основы демографии. – М.: Статистика, 1980.
3. Бўриева М.Р., Эгамова Д.Н. Дунё аҳолиси: Ривожланиш жараёнлари (ўқув қўлланма). -Т.: «Фан», 2008.
4. Народонаселение мира. -М.: 1994. -С.7

REZYUME. Bu maqolada xalqning eng qadimiy tarixiy davrlardagi yashagan hududlari, soni va dinamikasi, shuningdek ularning tabiiy o'sishida o'ziga xos xususiyatlari geografik tarqalishi bo'yicha ham har xil munozarali fikrlarda o'rin olgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье приведены различные противоречивые мнения о территориях проживания людей в древнейшие исторические периоды, их численности и динамике, а также о географическом распределении их уникальных особенностей в их естественном произрастании.

SUMMARY. In this article, there are various controversial opinions about the areas where the people lived in the most ancient historical periods, their number and dynamics, as well as the geographical distribution of their unique characteristics in their natural growth.

XIX ásirge shekem bolǵan dáwirde demografiyalıq processlerde sapalı ózgerisler júz bermegen. Bunnan keyingi dáwirde xalıqtıń tábiyiy hárezet kórsetkishlerinde "demografiyalıq ótiw" processı baslandı. Onda shańaraqtaǵı wazıypalardıń hám turmıs táriziniń unamlı tárepke ózgeriwı, xalıqtıń jas quramındaǵı alǵa ilgerlewler hám basqa da faktorlar menen baylanıslı boldı.

Ilimpazlar demografiyalıq ótiw processiniń izbe-izligin tórt basqışta úyrenip ilimiy jaqtan dáliyllep bergen.

- tuwılıwdıń joqarı dárejede saqlanıwı hám ólimniń keskin qısqaırıwı nátiyjesinde júzege keliwshi júdá joqarı dárejedeǵı tábiyiy ósim;

- kóp balalı shańaraqtan az balalı shańaraqqa ótiw, ólimniń qısqaırıwı, tuwılıwdıń bolsa kemeyiwı nátiyjesinde tábiyiy ósimniń páseyiwı;

- xalıqtıń quramında qariyalar sanınıń artıwı hámde tuwılıwdıń páseyiwı nátiyjesinde ólim kórsetkishleri birqansha joqarılawı. Bul basqışta xalıq sanı júdá az muǵdarda ósiwi;

- tuwılıw hám ólim kórsetkishleri teńlesedi yaǵnıy halıqtıń ósiwi toqtaydı.

Demografiyalıq ótiw dáwiri dáslep Evropada XVIII ásirde baslanadı. Bunda tabiiy ósim 20-30%ke teń boldı, buni haqıyqattan da demografiyalıq revolyuciya dep ataw mumkin. Sebebi, 10-20 jıl aldın tek ǵana 5-10% ke teń bolǵan tábiyiy ósim qısqa waqt ishinde 2-3 esegge arttı. Bul jaǵday Evropa regionında 100-150 jıl dawam etti. Onnan keyingi dáwirde Evropa mámleketleri demografiyalıq ótiwdiń ekinshi basqışına ótti. Házir bul mámleketlerdiń kópshiligi demografiyalıq ótiwdiń úshinshi basqışında, yaǵnıy, Germaniya, Avstriya, Belgiya, Italiya, Daniya, Vengriya, Niderlandiya xalıqtıń ápiwayı qayta tolısıwın támiyinley almay atırǵanlıǵı ashınarlı jaǵday, yamasa ólgenlerdiń sanı tuwılǵan balalar sanınan kóp bolmaqta. Rawajlanıp atırǵan mámleketlerdiń kópshiligi demografiyalıq ótiw processiniń 1-basqışınan orın alǵan.

AQSh, Yaponiya, Kanada, Avstraliya mámleketleri 2-basqıştı basınan keshirmekte. Qıtay hám basqa da bir qatar mámleketler usı 2-basqış qarsańında tur. Ózbekstan hám basqa da Oraylıq Aziya mámleketleri 2-basqış talaplarına juwap bermekte.